

วิเคราะห์ดนตรีกับการบรรลุนิยามในเถราปาทาน
AN ANALYTICAL STUDY MUSICAL GUIDELINES IN THE TIPITAKA

สมเกียรติ เขียวขำ¹

Somkiat Khieokham

พระมหาจิรวัดน์ กนฺตวณฺโณ²

Phra Mahajirawat Kantawanno

E-mail : uthai.phoom66@gmail.com

Received: March 25, 2024 Revised: April 1, 2024

Accepted: April 1, 2024

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์แนวทางดนตรีในพระไตรปิฎก” มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ 1) เพื่อศึกษาดนตรีในพระไตรปิฎก 2) เพื่อศึกษาแนวทางดนตรีในพระไตรปิฎก และ 3) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ดนตรีในพระไตรปิฎก โดยมีระเบียบวิธีวิจัย คือเป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ ด้วยข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถาและเอกสารที่เกี่ยวข้อง ผลการวิจัยพบว่า มนุษย์นอกจากเป็นผู้สร้างดนตรีขึ้นมาเพื่อความบันเทิงในกิจกรรมต่าง ๆ แล้ว ดนตรียังมีบทบาทสำคัญที่ช่วยให้มนุษย์ผ่อนคลายอารมณ์ทางด้านสุนทรีย์ได้ทำให้สามารถค้นหาและสร้างตัวตนจนเกิดความมั่นใจและภาคภูมิใจที่สามารถใช้ชีวิตอยู่กับคนอื่นได้ในโลกนี้ ดนตรีจึงเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงตัวบุคคลให้เข้ากับสังคมในขณะเดียวกันดนตรีก็มีส่วนปฏิสัมพันธ์ร่วมกับสิ่งอื่น ๆ ในสังคม เพราะเสียงดนตรีเป็นรูปแบบแนวทางของความสุข ความสนุกสนาน มอบความบันเทิงด้านจิตใจแก่บุคคลทั่วไปแล้ว แต่เสียงดนตรีที่ปรากฏในพระไตรปิฎกก็ยังมอบสัจธรรมชีวิตว่าควรพิจารณาให้เห็นเป็นธรรมดาว่ากิจหรือหน้าที่ในการกำหนดรู้ชีวิตทุกอย่างย่อมมีขึ้นมีลงเป็นธรรมดา ควรใช้ชีวิตอย่างไม่ประมาทและควรอยู่บนทางสายกลาง

คำสำคัญ: ดนตรี, แนวทาง, พระไตรปิฎก

¹ นิสิตหลักสูตรพระไตรปิฎกศึกษา สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

² อาจารย์ประจำคณะพุทธศาสตร์ สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Abstract

The article was a part of research entitled ‘An Analytical Study of Musical Guidelines in the Tipitaka’ containing 3 objectives: 1) to study music in the Tipitaka, 2) to study the musical guidelines in the Tipitaka, 3) to analyze the musical guidelines in the Tipitaka. The methodology used was qualitative research conducted by taking data from Tipitaka, its commentaries and related documents. The results showed that men have created music for their entertainment in various events, the music itself plays an important role in helping relax, healing their emotions with aesthetic retreat which encourages the individual searches and creating an identity with confidence gained, the proud to live with other people in this world, it is said, the music connects individuals to society, so it creates the interaction binding people and other activities in society as unique. The music, on the other hand, serves as a medium to happiness and fun, providing psychological entertainment to the public. The music appeared in the Tipitaka, aims to share the truth of life, seeing the reality as it is, knowing his own duties and determining the view of world and life, as well as how life is, how to live with heedlessness and middle path.

Keywords: Music, Guidelines, Tipitaka

1. บทนำ

ดนตรีเป็นศาสตร์และศิลป์อย่างหนึ่งที่ช่วยให้มนุษย์ประสบความสำเร็จ สนุกสนานรื่นเริงบันเทิง ช่วยให้ผ่อนคลายความตึงเครียดทั้งทางตรงและทางอ้อม ดนตรีเป็นเครื่องกล่อมเกลาจิตใจของมนุษย์ให้มีความเบิกบานรื่นเริงให้เกิดความสงบและพักผ่อน กล่าวคือในการดำรงชีพของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายดนตรีมีความเกี่ยวข้องอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ อาจสืบเนื่องมาจากความบันเทิงในรูปแบบต่าง ๆ โดยตรงหรืออาจเกิดจากขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ เช่น เพลงกล่อมเด็ก เพลงประกอบในการทงาน เพลงที่เกี่ยวข้องในงานพิธีการ เพลงสวดสรรเสริญพระคุณของพระพุทธเจ้าหรือสวดถึงพระผู้เป็นเจ้าในศาสนาอื่น และการบูชา สมดังพุทธพจน์ที่อยู่ในขุททกนิกายชาดกว่า “เมื่อมหาชนกำลังทำการบูชาต้นไม้เล่นเพลินอยู่ด้วยการพ้อนรำ ขับร้องและดนตรีมีบุรุษคนหนึ่งไล่ทหารให้หนีไปแล้วถอนต้นไม้ไปด้วยต้นไม้ของเรานั้นกลับคืนมาตั้งอยู่ตามเดิม วิรุณบัณฑิตนี้ก็เหมือนต้นไม้ใหญ่นั้นกลับคืนมาสู่ที่อยู่ของตนตามเดิมแล้วขอทานทั้งหลายจงทำความเคารพนบนอบ

แก้ต้นไม้นี้เกิด”³ ดนตรีเป็นศิลปะที่อาศัยเสียงเพื่อเป็นสื่อในการถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ไปยังผู้ฟังเป็นศิลปะที่ง่ายต่อการสัมผัส ก่อให้เกิดความสุข ความปลื้มปิติ ฟังพอใจให้แก่มนุษย์ นอกจากนี้ดนตรีเป็นภาษาสากลของมวลมนุษย์ที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติและมนุษย์ได้นำมาดัดแปลงแก้ไขให้ประณีตงดงามไพเราะเมื่อฟังดนตรีแล้วทำให้เกิดความรู้สึกนึกคิดถึงเรื่องต่าง ๆ

เพราะในเรื่องของดนตรีนี้ที่ผู้วิจัยได้ศึกษาในพระไตรปิฎกได้พบว่าในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีเรื่องของดนตรีที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้อง หรือเป็นแนวทางอุดมคติทางศาสนาหลายประการ ทั้งยังเป็นกลไกร่วมระหว่างทางศาสนา สังคมกับความเชื่อ สังคมกับสิ่งแวดล้อม หรือสังคมกับวัฒนธรรมเป็นอยู่ของบุคคลแต่ละท้องถิ่น ก็มีเรื่องของดนตรีที่แตกต่างกันออกไป เพราะดนตรีมีความหมายเพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนาน มีความรื่นเริง ทำกิจกรรมต่าง ๆ มีการสมโภชให้สนุกสนานไปตามประเพณีความเชื่อ ย่อมมีดนตรีเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเสมอ ส่วนในทางคัมภีร์พระไตรปิฎกให้ทัศนะเรื่องดนตรีว่าเป็นอุปสรรค หากเกี่ยวข้องจะเป็นอาบัติตามสิกขาบทตามวินัย จะขวางกั้นการบรรลุธรรม รวมถึงเป็นอุปสรรคต่อพรหมจรรย์ด้วย ก็เมื่อค้นคว้าจากหลักฐานข้อมูลหลายแห่งในพระไตรปิฎกที่ยืนยันว่าดนตรีนี้มีส่วนในการสร้างบุญบารมีและมีอานิสงส์ คือ บังเกิดในสวรรค์ ได้บรรลุมรรคผลโดยการมีสติปัญญาพิจารณากฎไตรลักษณ์ รวมไปถึงการมีโยนิโสมนสิการด้วย ดังนั้น ดนตรีที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อาจตีความได้หลายนัย อาทิ เป็นดนตรีเพื่อการบำบัต ดนตรีเพื่อสร้างบุญทาน จนกระทั่งไปสู่มรรคผลขั้นสูง รวมทั้งดนตรีในฐานะเป็นเครื่องประโคมบรรเลงไปตามวิถีความเชื่อทางศาสนาตามที่ปรากฏในบริบททางสังคมตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

ดนตรีในพระไตรปิฎกเป็นเครื่องดนตรีหรือองค์ประกอบของดนตรีที่ใช้บรรเลงประโคมอยู่ในสมัยพุทธกาล เช่น กลม สังข์ กังสดาล พิณ บัณเฑาะว์ มโหระทึก เป็นต้น ซึ่งถือเป็นเครื่องดนตรีที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องดนตรีที่เกิดขึ้นในยุคหนึ่ง อันเป็นหลักวัฒนธรรมที่สืบทอดส่งต่อกันมาช้านาน เพราะดนตรีที่เป็นส่วนส่งเสริมบรรยากาศของพิธีกรรม และกิจกรรมก่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์และในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีบทเพลงที่นับเนื่องด้วยโลกียธรรมและที่เนื่องด้วยโลกุตระธรรม

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย “ศึกษาเรื่องดนตรีในพระไตรปิฎก” มีวัตถุประสงค์ 3 ข้อ คือ

- 2.1 เพื่อศึกษาดนตรีในพระไตรปิฎก
- 2.2 เพื่อศึกษาแนวทางดนตรีในพระไตรปิฎก
- 2.3 เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวทางดนตรีในพระไตรปิฎก

³ ชุ.ชา. (ไทย) 28/1645/445.

3. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิจัยแบบเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมุ่งศึกษาแนวทางดนตรีในพระวินัยปิฎก ซึ่งมีขั้นตอนในการศึกษาวิจัยมีรายละเอียดดังนี้

เก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากหนังสือคัมภีร์ และเอกสารงานวิจัยวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาประเด็นที่ต้องการทราบจากแหล่งข้อมูลดังนี้

3.1 ศึกษาจากคัมภีร์ชั้นปฐมภูมิ ได้แก่พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 3.2 ศึกษาจากข้อมูลชั้นทุติยภูมิ ได้แก่บรรณานุกรมภาษาไทย ปกรณวิเสส ตำราและงานเขียนทางวิชาการทางไตรปิฎก 3.3วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์จากพระไตรปิฎก 3.4สรุปผลการศึกษา 3.5 นำเสนอผลการด้วยการพรรณนาวิเคราะห์

4. ผลการวิจัย

ผลการวิจัยนี้ พบว่า

4.1 ดนตรีที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกในสมัยพุทธกาลมีหรสพบนยอดเขาในกรุงราชคฤห์มีพวกภิกษุฉัพพัคคีย์ไปเที่ยวดูมหรสพบนยอดเขาในกรุงราชคฤห์ มีผู้คนเห็นกิริยาของพวกภิกษุอยู่ในอาการพอใจในการเล่นนั้นและไม่สำรวมกิริยาของสมณะ เมื่อชาวบ้านเห็นเข้าก็ถูกชาวบ้านตำหนิว่าไม่เหมาะสม ดังที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกในฐานพุทธบัญญัติ “โหมพวกพระสมณะเชื้อสายศากยบุตรจึงไปดูการฟ้อนรำบ้าง การขับร้องบ้าง การบรรเลงดนตรีบ้าง เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกามเหล่า” จากเนื้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นว่าถ้าพวกภิกษุไปเที่ยวดูมหรสพ เช่น การฟ้อนรำ การขับร้อง การประโคมดนตรี ต้องผิดวินัยตามพุทธบัญญัติไว้ และยังเป็นการกระทำเหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกามอยู่ไม่ใช่ทางของสมณะ ดังนั้นในพระวินัยปิฎกในฐานพุทธบัญญัติ ภิกษุณีไปดูมหรสพการฟ้อนรำ การขับร้อง การประโคมดนตรี ที่เป็นข้าศึกต่อกุศล⁴ ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกันกับเรื่องภิกษุ การดูมหรสพการฟ้อนรำ การขับร้อง การประโคมดนตรี เป็นของคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม และยังเป็นข้าศึกต่อกุศลอีกด้วย ทรงตรัสแก่ภิกษุและภิกษุณีว่าการดูมหรสพ การฟ้อนรำ การขับร้อง การประโคมดนตรี เป็นของชาวบ้านที่ยังเป็นผู้บริโภคกามอยู่ และเป็นข้าศึกต่อกุศล ดังนั้นดนตรีที่ปรากฏในพระวินัยปิฎกได้พรรณนาถึงภิกษุและภิกษุณีการไปดูมหรสพ การฟ้อนรำ การขับร้อง การประโคมดนตรี เป็นของชาวบ้านที่ยังเป็นผู้บริโภคกาม และเป็นข้าศึกต่อกุศลผู้ละเมิดต้องอาบัติตามพุทธบัญญัติไว้

ดนตรีที่ปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน สัพพผลทายกเถราปทาน ได้กล่าวถึงผลบุญที่ได้ไปเสวยยศ พร้อมด้วยมีการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรีอันเป็นทิพย์อยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตนั้น ไม่ว่าจะเกิดในกำเนิดใด ๆ ก็ตามคือจะเกิดเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม จะไม่มีความ

4 วิ.ภิกขุณี.(ไทย) 4/833/31.

พร้อมด้วยโกตะเลย และมีเหล่าเทพทั้งหลาย เช่น ยักษ์ ภูต รากษส กุมภัณฑ์ และครุฑที่มีอยู่ในไพร
สนธที่ต่างก็มาบำรุง คอยติดตามรักษา ปกป้องอยู่ตลอดเวลา ดังที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกว่า
“ข้าพเจ้าได้หอบห่อผลม้าถวายภิกษุสงฆ์ ทำจิตให้เลื่อมใส ในภิกษุสงฆ์นั้นแล้ว ได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้น
ดุสิต ข้าพเจ้าผู้ประกอบด้วยบุญกรรม เสวยยศ พร้อมด้วยการพ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรีอัน
เป็นทิพย์อยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตนั้น ข้าพเจ้าเกิดในกำเนิดใด ๆ คือจะเกิดเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม (ใน
กำเนิดนั้น ๆ) ข้าพเจ้าไม่มีความพร้อมด้วยโกตะเลย”⁵ ดังพุทธพจน์ที่ยกมากล่าวถึงผู้ที่มีความเลื่อมใส
ต่อภิกษุสงฆ์และถวายผลไม้แก่ภิกษุสงฆ์ จะไม่มีความพร้อมด้วยโกตะเลย และมีเหล่าเทพทั้งหลาย เช่น
ยักษ์ ภูต รากษส กุมภัณฑ์ และครุฑที่มีอยู่ในไพรสนธที่ต่างก็มาบำรุง คอยติดตามรักษา ปกป้องอยู่
ตลอดเวลา

ในพระสูตรต้นตปิฎก ที่ฌนิกาย มหาวรรค ได้กอธิบายถึงปัญจสิขะชั้นเทพบุตร ครั้งเมื่อพระ
พุทธองค์ตรัสรู้ที่แม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา ที่มีเรื่องราวสอดคล้องกันกับเรื่องว่าไปหลงรักหญิงคน
หนึ่งชื่อนางภัททาสूरียวัจฉสา เป็นลูกสาวของท้าวติมพรคัณธรรพราช แต่นางกลับไปหลงรักสิขะชั้นบุตร
ซึ่งเป็นลูกชายของมาตลีสังคาหกเทพบุตร เมื่อปัญจสิขะชั้นเทพบุตรไม่ได้รับความรักจากนางจึงใช้พิณ
บรรเลงเพลงเพื่อสื่อถึงความรักที่มีต่อลูกสาวของท้าวติมพรคัณธรรพราช ได้กล่าวเป็นคาถาอันหวานถึง
พระพุท พระธรรม พระสงฆ์และพระอรหันต์ เพื่อหวังช่วยให้ความรักของตนสมหวังเพราะทำไปเพื่อ
ความใคร่ที่มีต่อนาง และได้กล่าวอุปมาถึงนางภัททาสूरียวัจฉสาว่า นางภัททาสूरียวัจฉสาข้างงาม
และมีความเฉลียวฉลาด จะขออนม้นอมสักการะแต่พ่อของนางว่ามีลูกที่สวยงาม ดั่งต้นสาระที่มีดอก
บานสะพรั่ง ดังมีพุทธพจน์ที่ว่า “เมื่อข้าพระองค์ไม่ได้นางด้วยวิธีหนึ่งจึงถือเอาพิณสีเหลืองดังผลมะตูม
เข้าไปยังนิเวศน์ของท้าวติมพรคัณธรรพราชแล้ว บรรเลงพิณ” ดังพุทธพจน์ที่ยกมานี้เรื่องเกี่ยวกับปัญจ
สิขะชั้นเทพบุตรไม่ได้รับความรักสมหวังจากนาง ก็เลยหาวิธีเพื่อเอาชนะนางอีกวิธีหนึ่งโดยเข้าไปหาท้าวติ
มพรคัณธรรพราชผู้เป็นพ่อของนางภัททาสूरียวัจฉสาก็เลยอุปมาถึงนางภัททาสूरียวัจฉสาข้างงามยิ่ง
และมีความเฉลียวฉลาด จะขออนม้นอมสักการะแต่ท้าวติมพรคัณธรรพราชผู้เป็นพ่อว่ามีลูกสาวที่
สวยงาม ดั่งต้นสาระที่มีดอกบานสะพรั่ง หวังจะเอาชนะใจพ่อของนาง

ดนตรีที่ปรากฏในพระอภิธรรม ได้แก่ดนตรีที่พรรณนาถึงกถาวัตถุ อนันตรปัจจัยกถาว่า
ด้วยการโต้ตอบคำถาม คำตอบ จำพวกหนึ่งที่สมมติว่าเป็นสกาที (ส.) คือผู้กล่าวถ้อยคำฝ่ายตน คือ
ฝ่ายเสนอหรือฝ่ายถาม จำพวกหนึ่งสมมติเป็นปราวาที (ป.) คือ ผู้กล่าวถ้อยคำฝ่ายตอบหรือฝ่ายค้านทั้ง
สองฝ่ายได้โต้ตอบกันถึงเรื่องวิญญูณ ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “ป.บุคคลบางคน พ้อนรำ ขับร้อง
บรรเลงดนตรีเห็นรูปด้วยการฟังเสียง ด้วยสูกกลืนด้วย ลิ้มรสด้วย ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วย (ใน
ขณะเดียวกัน) มีอยู่ มิใช่หรือ? ส. ถูกต้องแล้ว ป.หากว่า บุคคลบางคน พ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรี

⁵ ชุ. อป. (ไทย) 33/58/211.

เห็นรูปด้วย ฟังเสียงด้วย สูดกลิ่นด้วย ลิ้มรสด้วย ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วย (ในขณะเดียวกัน) มีอยู่ ด้วย เหตุนั้น ท่านจึงต้องกล่าวว่า วิญญาณ 5 ข้อเกิดขึ้นในลำดับแห่งกันและกันแล⁶ มีพุทธพจน์ที่ได้ยก อธิบายถึงเรื่องวิญญาณ 5 ประการเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยไม่มีจิตอื่นมาคั่นในระหว่าง ซึ่งต่างกับ ความเห็นของฝ่ายสกวาทิ ที่เห็นว่าวิญญาณ 5 เกิดขึ้นไม่ต่อเนื่องกันโดยต้องมีอารมณ์มาคั่นในระหว่าง เช่น เมื่อจักขุวิญญาณเกิดขึ้นจะต้องมีรูปารมณมาคั่น จึงจะเกิดโสตวิญาณ (ความรู้สึกทางเสียง) ต่อไปได้ ดังที่มีปรากฏว่าทวาร บวกกับอารมณ์ เป็น วิญญาณ คือ ทางรับรู้ไปกระทบสิ่งที่ถูกรู้ จนทำให้เกิดความรู้ โดยจำแนก ได้แก่ 1) จักขุทวาร – รูปารมณ เป็นจักขุวิญญาณ เห็นรูป 2) โสทวาร – สัททารมณ เป็นโสตวิญาณ ได้ยินเสียง 3) ชานทวาร – คันธารมณ เป็นชานวิญาณ ได้กลิ่น 4) ชิวหาทวาร – รสธารมณ เป็นชิวหาวิญาณ รุรส 5) กายทวาร – โผฏฐัพพารมณ เป็นกายวิญาณ รู้สิ่งที่มาถูกต้อง 6) มโนทวาร – ธรรมารมณ เป็นมโนวิญาณ รู้เรื่องในใจ

จะเห็นได้ว่าขั้นตอนของการรับรู้ ผัสสะจะเกิดขึ้นต่อเนื่องได้ ในเมื่อองค์ประกอบ 3 ประการ คือ (1) ทวาร ทางรับรู้ (2) อารมณ์สิ่งที่ถูกต้อง และ (3) วิญญาณ ความรู้ มาประจวบพร้อมกัน กระบวนการรับรู้จะเกิดขึ้นอย่างแท้จริงก็ตรงจุดที่ผัสสะนี้เอง ผัสสะเมื่อแยกย่อยลงไปตามทางรับรู้คือ ทวารทั้ง 6 ก็จะมีจำนวน 6 อย่างเท่ากับทวาร 6 คือ (1) จักขุสัมผัส การรับรู้ (รูป) ทางตา (2) โสตสัมผัส การรับรู้ (เสียง) ทางหู (3) ชานสัมผัส การรับรู้ (กลิ่น) ทางจมูก (4) ชิวหาสัมผัส การรับรู้ (รส) (5) กายสัมผัส การรับรู้ (สิ่งที่ต้องกาย) ทางกาย และ (6) มโนสัมผัส การรับรู้ (ธรรมารมณ) ทางใจ แต่ทว่าที่ กล่าวอธิบายว่า วิญญาณ 5 อย่างเกิดขึ้นต่อเนื่องไปโดยไม่มีจิตอื่นมาคั่นในระหว่าง เพราะเสียง บวกเข้ากันกับหู ความรู้สึกทางเสียงจึงปรากฏขึ้น กล่าวว่า ทั้งเสียงที่มากระทบหู จิตตัวผู้รู้เกิดขึ้นอย่าง ไม่มีสิ่งใดมาขวางกัน จิต ย่อมเกิดดับ อยู่ในกฎของไตรลักษณ์อยู่ตลอดเวลา ดังนั้น คนตรัสที่ปรากฏใน พระอภิธรรมปิฎกนี้หมายถึง ประวาที่ กล่าวอธิบายว่า วิญญาณ 5 เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องไปโดยไม่มีจิตอื่น มาคั่นในระหว่าง ซึ่งต่างกับความเห็นของ สกวาทิ ที่เห็นว่า วิญญาณ 5 เกิดขึ้นไม่ต่อเนื่องกันโดยต้องมี อารมณ์มาคั่นในระหว่าง เช่น เมื่อจักขุวิญญาณเกิดขึ้นจะต้องมีรูปารมณมาคั่น จึงจะเกิดโสตวิญาณ ต่อไปได้ ถูกทั้งประวาที่และสกวาทิ แต่อธิบายคนละความหมายเท่านั้นเอง เปรียบเสมือนการเข้าถึง นิพพานก็เปรียบเทียบไว้อย่างเช่นเดียวกันคือ อีกทางเดินฝ่ายสมถกรรมฐานก่อนจึงเจริญวิปัสสนา กรรมฐานจึงสำเร็จเข้าสู่ภาวะนิพพาน แต่อีกทางหนึ่งไปเจริญวิปัสสนากรรมฐานล้วน ๆ มีการประชุม พร้อมกันทั้งสององค์ประกอบมีทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ในขณะที่ไปเจริญวิปัสสนา กรรมฐานจึงเข้าถึงนิพพานได้เช่นเดียวกัน ดังนั้น วิญญาณ 5 ที่เกิดขึ้นก็ต้องอาศัยเสียงกับทวาร (หู) เข้ามากระทบกันเพื่อผ่านให้จิตรับรู้อย่างที่ไม่มีสิ่งกีดขวางกันจิตได้

⁶ อภ.ก. (ไทย) 37/1561-1567/668-672.

4.2 ผลการวิจัยที่ได้ค้นพบว่าบทบาทแนวทางดนตรีในพระไตรปิฎก จะมีทัศนะว่าสังคมวัฒนธรรมของประชาชนชาวชมพูทวีป มีจารีตประเพณีที่สอดคล้องกับพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ทางศาสนา หรือทางสังคมที่ดำรงชีวิตอยู่จะต้องมีบทเพลง มีดนตรีเป็นเครื่องสร้างความรู้สึกกลมเกลียวและน้อมนำอารมณ์ของผู้รับฟังให้เคลิบเคลิ้ม ให้รำเริง ให้เบิกบาน ให้อาจหาญตามแต่ละส่วนของพิธีกรรมนั้น เพราะฉะนั้นเสียงของดนตรีจึงมี 2 นัย คือมีอารมณ์เสียงที่ดี มีอารมณ์เสียงที่เลว ในคัมภีร์พระวินัยปิฎก ได้มีบัญญัติข้อห้ามภิกษุสามเณรไว้ในเรื่องของดนตรีแห่งอุโบสถศีลว่า นักจะคิดจะวาทีตะวิสฐัสสนา เวรมณีสึกขาปทังสมาทียามิ คือ เว้นจากการผ่อนรำขับร้อง ประโคมดนตรี และดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกแห่งพรหมจรรย์ พระสิริมังคลาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์มัจฉลัตถปิณโณธิบายว่าการฟังคิตะดนตรีที่ไม่เป็นวิสุทธะบางคราวก็ฟังได้แล้ว ยกเอาอรรถาธิบายในคัมภีร์สุมังคลาสนี เมื่อตอนอธิบายแก้หลักกปัญหาสูตรมาว่า เสียงชนิดใดแม้มีอักขระและพยัญชนะวิจิตรสละสลวย แต่เมื่อฟังแล้วก่อให้เกิดราคาทิกิเลส เสียงเห็นปานนี้ไม่ควรล่องเสพคบหา แต่ทว่าเสียงชนิดใดที่ประกอบด้วยอรรถะและธรรมะ แม้แต่นางกุมภทาสี เมื่อฟังแล้วก่อให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระรัตนตรัยหรือก็ได้เกิดความเบื่อหน่ายในสังสารวัฏฏ์ เสียงเช่นนี้ก็ควรสดับตรับฟังได้ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับพื้นฐานอารมณ์ของผู้ฟังที่ประกอบด้วย ความจริงศิลปะที่กล่าวมานี้เป็นอภัยกฤต จะเกิดเป็นกุศลหรืออกุศลขึ้น ก็เนื่องด้วยพื้นฐานของอารมณ์ของผู้ฟัง หรือด้วยธรรมก็ถือได้ไม่ว่าไม่ควรฟัง เพราะอาจจูงใจให้น้อมนำไปในทางนั้นได้ง่าย แต่ถ้าผู้ฟังมีพื้นฐานที่ดี ได้แก่มิพื้นฐานอารมณ์และเหตุผลทางธรรม ที่มุ่งไปทางศึกษาหาความรู้เพิ่มพูนสติปัญญาเป็นสำคัญก็ถือเอาในแง่ที่ฟังได้ ถ้าการดูการฟังนั้นจะคิดจะและวาทีตะวิสฐัสสนา เพื่อสนุกสนาน เพื่อรื่นเริงบันเทิง เพื่อมหรสพ ก็ย่อมเป็นของไม่ควรแก่บรรพชิตและอุบาสกอุบาสิกา แต่ถ้าดูเพื่อศิลปะก็ไม่น่าจะอยู่ในข้อห้าม เพราะศิลปะเกิดจากความคิดเห็นเป็นกุศล เป็นความเห็นดีเห็นชอบ เพื่อจูงใจให้คนประพฤติดี ประพฤติชอบจึงไม่ควรห้าม

ดังนั้นศิลปะทางดนตรี นับได้ว่ามีแนวทางสำคัญต่อศาสนา เพราะเสียงดนตรีสามารถสร้างความรู้สึกกลมเกลียวจิตใจเพื่อให้เกิดกุศลได้ และเสียงดนตรียังเร้าใจผู้ที่ได้ยินเสียงเกิดความรู้สึกศรัทธาสำหรับบุคคลที่มีความเลื่อมใสอยู่แล้วให้เกิดความเลื่อมใสเพิ่มขึ้นไป และทำให้บุคคลที่ยังไม่เลื่อมใสให้เกิดความเลื่อมใสขึ้นมาได้ต่อศาสนา และดนตรียังมีบทบาทหรือเป็นแนวทางเกี่ยวข้องกับการสอนธรรม เป็นต้น อย่างเช่นการบูชา เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสถามพระอานนท์ถึงเรื่องการบูชาที่มีอานิสงส์น้อย และมีอานิสงส์มากเป็นอย่างไร ตถาคตตรัสว่าการบูชาด้วยเครื่องอาภรณ์ต่าง ๆ และแสดงดนตรีด้วยการบรรเลงก็ดี ขับร้องก็ดี ย่อมได้อานิสงส์น้อย และยังกล่าวอีกว่า การบูชาที่มีอานิสงส์มาก ควรบูชาด้วยการปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมจึงจะเรียกว่าการบูชาที่ได้อานิสงส์มาก ดังมีพุทธพจน์ว่า “ดนตรีทิพย์ที่บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาตถาคต ทั้งสังคีตทิพย์ที่บรรเลงในอากาศเพื่อบูชาตถาคต ตถาคตจะชื่อว่าอันบริษัทธิศการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมด้วยเครื่องสักการะเพียงเท่านี้ก็หาไม่ ผู้ใดไม่ว่าจะเป็นภิกษุภิกษุณี อุบาสกอุบาสิกา เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติ

ชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อมด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม ฉะนั้น อานนท์ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจะเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ อานนท์ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้แล” ดังที่พุทธพจน์ที่ยกมานี้พระพุทธเจ้าได้อธิบายกับพระอานนท์กล่าวถึงการบูชาว่าผู้ใด บูชาเราโดยใช้ดอกไม้ก็ดี และดนตรีเช่น การพ้อนรำ ประโคมก็ดี ได้อานิสงส์น้อย แต่ผู้ใด บูชาเราโดยเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชา นอบน้อม ด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม เรียกว่า เป็นการบูชาพระพุทธเจ้านั่นเอง ย่อมได้อานิสงส์มาก

4.3 บทนี้ผู้วิจัยมุ่งถึงการวิเคราะห์แนวทางดนตรีในพระไตรปิฎก เพราะเหตุที่ความเป็นมาของดนตรีตั้งแต่สมัยโบราณกาลนับว่าเป็นวัฒนธรรมทางดนตรีที่มีบทบาทอยู่ในลำดับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธเจ้า และพุทธสาวกในเมื่อก่อนที่พระพุทธองค์จะได้ตรัสรู้ ดังที่มีพระปิโรณาจารย์พรรณนา ไว้ตอนที่พระกุมารทรงพระเจริญวัย มีพระชนมายุ ได้ 16 ปี คราวมีพระเทวีได้แล้ว พระราชบิดาตรัสสั่งให้สร้างปราสาท 3 หลัง เพื่อเป็นที่เสด็จอยู่แห่งพระราชโอรสใน 3 ฤดู คือ ฤดูหนาว ฤดูร้อนฤดูฝน ตกแต่งปราสาท 3 หลังนั้นตามสมควร เป็นที่สบายในฤดูนั้น ๆ แล้วตรัสของพระนางยโสธรา พระราชบุตรพระเจ้าสุปปพุทธะ ในเวททนคร อันประสูติแต่นางอมิตา พระกนิษฐาของพระองค์มาอภิเษกเป็นพระชายา สิทธัตถกุมารนั้นเสด็จอยู่บนปราสาททั้ง 3 นั้นตามฤดูทั้ง 3 บำเรอด้วยดนตรีล้วนแต่สตรีประโคมไม่มีบุรุษเจือปนเสวยสุขสมบัติทั้งกลางวัน กลางคืนจนมีพระชนมายุได้ 29 ปี มีพระโอรสประสูติแต่พระนางยโสธราพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า ราหุลกุมาร

เจ้าชายสิทธัตถได้บริบูรณ์ด้วยสุข ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จนทรงพระเจริญวัยเห็นปานนี้ ก็เพราะเป็นพระราชโอรสสุขุมาลชาติ ทั้งพระราชบิดาและพระญาติวงศ์ ได้ทรงฟังคำทำนายของอลิตดาบสว่า จักมีคติเป็นสองอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าอยู่ครองสมบัติ จักเป็นจักรพรรดิราช ถ้าออกบรรพชาจักได้เป็นพระศาสดาเอกในโลกจำเป็นอยู่เองที่จะปรารถนาให้เสด็จอยู่ครองสมบัติ มากกว่าที่จะยอมให้บรรพชา จึงต้องคิดรักษาผูกพันไว้ให้เพลิดเพลินในกามสุขอย่างนี้⁷

ลำดับต่อมาเมื่อเจ้าชายสิทธัตถะได้เสด็จออกบรรพชา ก็ได้ปฏิบัติตนมีทรมานร่างกายนั้นแล้ว ก็เป็นแต่ให้ลำบากเปล่า ไม่สำเร็จประโยชน์อะไรได้ตามที่ว่า เช่นพระพุทธเจ้าได้ทรงประพจน์แล้วนั้นพระองค์ทรงแสดงที่สุด 2 อย่างว่า อันบรรพชิตไม่ควรเสพอย่างนี้แล้ว ทรงแสดงมัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติเป็นกลางมีองค์ 8 มีปัญญาอันเห็นชอบเป็นต้น อันไม่หย่อนหนักยิ่งนักที่บรรพชิตควรเสพว่า เป็นทางที่จะให้บรรลุธรรมพิเศษได้สืบไป มีคำเปรียบว่าเหมือนสายพิณ ที่

⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, *พุทธประวัติ*, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2480), หน้า 20-21.

หย่อนนักก็ติดไม้ติดมือ ที่ตั้งนักก็ติดเข้ามกชาตพอดีจึงจะติดตั้งและไม่ชาตฉนใด ข้อปฏิบัติของบรรพชิตก็ฉนนั้นถ้าบรรพชิตปฏิบัติท้อ ถอยหรือแก่กล้าเกินนักก็ไม่สามารถจะบรรลุธรรมพิเศษได้ ต่อปฏิบัติเป็นกลาง ๆ ไม่เียงนัก ไม่หย่อนนักจึงสามารถจะบรรลุธรรมพิเศษนั้นได้ นี่แลควรเห็นว่า พระพุทธศาสนาคำสอนของพระพุทธ เจ้าเป็นแต่กลาง ๆ เท่านั้น เพราะเมื่อภิกษุผู้เข้ามาปฏิบัติเป็นกลาง ๆ อย่างนั้นแล้วควรบรรลุธรรมพิเศษอย่างไรจึงทรงแสดงของจริง 4 อย่างมีทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรคแล้วตรัสว่า พระองค์ได้รู้เห็นของจริง 4 อย่างนั้นแล้ว เพื่อจะให้เป็นตัวอย่างสำหรับผู้อื่นจะดำเนินตาม ก็การรู้ของจริงนั้นจะมีผลอย่างไรจึงทรงแสดงผลคือวิมุตติ ความพ้นจากกิเลสอันเป็นเหตุก่อทุกข์ และสันชาติไม่ต้องเกิดอีก

5. อภิปรายผลการวิจัย

หลักคำสอนแนวทางดนตรีเป็นวิธีการช่วยให้บุคคลมีจิตใจร่าเริง สนุกสนาน บั่นเทินไปกับดนตรีทั้งที่เป็นศิลปะที่หมายถึงการขับร้อง และวาทีตะหมายถึงดนตรีประกอบจังหวะในการขับร้องเป็นของคู่กันไปด้วย เพราะเหตุที่ดนตรีมีคุณประโยชน์ในการสร้างสรรค์ศิลปะหรือสุนทรียศาสตร์ เป็นการสื่อสารฝ่ายความบันเทิง เพราะจะทำให้บุคคลได้รับความเพลิดเพลินเป็นการผ่อนคลายความตึงเครียด รวมไปถึงความสำคัญในงานประเพณีกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมซึ่งบทบาทการนำดนตรีในพระไตรปิฎก ถือได้ว่าเป็นความสำคัญที่ยกระดับบทบาททางสังคมด้วย รวมไปถึงทางศาสนาด้วย เพราะเสียงดนตรีนั้นสามารถสร้างความรู้สึกกลมเกลียวจิตใจเพื่อให้เกิดกุศลได้ และเสียงดนตรียังร่าเริงผู้ที่ได้ยินเสียงดนตรีเกิดความรู้สึกศรัทธาปสาทะสำหรับบุคคลที่มีความเลื่อมใสอยู่แล้วให้เกิดความเลื่อมใสเพิ่มมากยิ่งขึ้นไป และทำให้บุคคลที่ยังไม่เลื่อมใสทำให้เกิดความเลื่อมใสขึ้นมาได้ต่อไป อย่างเช่นบุคคลจิตใจหยาบกระด้าง ชุนมัว เคร่าหมอง ทำความเดือดร้อนแก่ตนเองและผู้อื่น เมื่อได้รับฟังเสียงดนตรีแล้วทำให้เกิดมีคุณธรรมเมตตา เนื่องจากลักษณะของเมตตา คือ การทำความปรารถนาดีให้เกิดขึ้น เป็นไปโดยอาการคิดเกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลายจิตใจนุ่มนวล อ่อนโยนปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข ในพระไตรปิฎกได้ให้ความหมายไว้ว่า คำว่า เมตตา ได้แก่ความรัก กิริยาที่รัก ภาวะที่รัก ความเอ็นดู ภาวะที่เอ็นดู ความปรารถนาเกื้อกูลกัน ความอนุเคราะห์ ความไม่พยายาบาท ความไม่ปองร้าย กุศลมูลคือ อโหสิในสัตว์ทั้งปวง

บุคคลผู้มีจิตประกอบด้วยเมตตา ย่อมเป็นผู้เต็มเปี่ยมไปด้วยคุณงามความดี จากนั้นจึงน้อมนำคุณงามความดี และสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลสู่บุคคลอื่น ๆ ให้เขาเหล่านั้นได้รับประโยชน์และความสุขเช่นเดียวกับที่ตนเองได้รับมา ความมีเมตตานี้จึงไม่มีความบกพร่องจากภายในที่จะแสวงหาจากบุคคลอื่นหรือสิ่งอื่นเพื่อมาเติมเต็มให้ตนเอง แต่จะหมายถึง ความเต็มเปี่ยม และล้นออกไปสู่ผู้อื่นเมื่อบุคคลประกอบด้วยเมตตาจิตอยู่เสมอแล้ว ย่อมไม่ถูกความโกรธครอบงำ มีจิตอันไม่ชุนมัวไม่ก่อให้เกิดทุกข์แก่ตนเองและผู้อื่น ด้วยการเบียดเบียน ประทุษร้าย ด้วยการกระทำ

ทางกาย วาจา และใจบุคคลผู้ประกอบด้วยเมตตาจิตย่อมละกรรมที่เป็นฝ่ายบาปอกุศลได้แล้ว ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ไม่มีทุกข์ ไม่คับแค้น ไม่เดือดร้อน ปริณิพพานในปัจจุบันนี้

6. บทสรุป

สรุปผลการวิจัยที่ได้ค้นพบจากงานวิจัยนี้ได้แก่การนำดนตรีมาช่วยเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้บุคคลได้รื่นเริงบันเทิงไปกับคีตะและวาทีตะคือทั้งเสียงของดนตรีและบทเพลงประกอบแล้วยังสามารถช่วยให้เกิดสติปัญญาทางด้านพิจารณาโดยมีโยนิโสมนสิการเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดสภาวะต้องการที่จะค้นหาเหตุผล หรือค้นหาตรรกะชีวิตว่าดำเนินทางมาถูกต้องหรือไม่อย่างไร ถึงแม้ว่า ในระดับสังคม การประกอบกิจกรรมต่าง ๆ เช่นงานประเพณีมีงานมงคล ก็ต้องใช้ดนตรี วงปี่พาทย์เพลงสาธุการ เพลงมหาฤกษ์ เป็นต้น รวมไปถึงงานอวมงคล ก็จะต้องใช้วงปี่พาทย์มอญเป็นหลักในเรื่องของพิธีกรรม ดังนั้นจะสังเกตการณ์ได้ว่า การบูชา การไหว้ครู ทุกประเภทในสังคมจะนำดนตรีมาเป็นเครื่องมือสื่อสาร แม้แต่การเผยแพร่ธรรมะก็ยังนำดนตรีมาเป็นแนวทางโดยใช้สื่อการสอนจากเสียงดนตรีมาบรรเลงบทเพลงประกอบทำนองในนิทานชาดกบ้าง มาแต่งเป็นเสียงขับร้อง จังหวะทำนองโดยนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้าไปอยู่ในบทนั้นบ้าง รวมถึงบทสวดมนต์ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันก็นำดนตรีที่เป็นคีตะและวาทีตะเข้าไปมีส่วนร่วมเพื่อให้ผู้สวดรับฟังเกิดความไพเราะสนทนาให้จิตใจคลายความกังวลไปได้ เพราะดนตรีที่ร่วมสมัยในปัจจุบันเช่น ชิม ชล่ย เป็นต้นที่เป็นดนตรีไทยสามารถกล่อมเกลาให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าและสามารถนำไปประยุกต์เพื่อให้เกิดความสงบด้านจิตใจ รวมไปถึงเพื่อให้เกิดปัญหาเข้าใจกฎของธรรมชาติอันที่จะดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท รู้จักปล่อยวางบางสิ่ง สร้างกุศลคุณงามความดีให้เกิดขึ้นแก่ตนเองและผู้อื่น

รวมความว่าแนวทางดนตรีที่ปรากฏในพระไตรปิฎกสามารถสะท้อนให้เห็นถึงปรากฏการณ์ของความสำคัญด้านดนตรีว่ามีส่วนร่วมที่จะช่วยพัฒนาชีวิตบุคคลให้มีความรักเมตตาสามัคคี ซึ่งกันและกันโดยมีดนตรีเป็นเครื่องมือเพราะจะทำให้ผู้ฟังเกิดความอ่อนโยนต่อบทเพลงที่มากล่อมเกลาจิตใจของผู้ฟังในขณะนั้น สามารถทำให้มีปัญญาเห็นประจักษ์แจ้งต่อความจริงของสังขาร หรือของชีวิตว่าเป็นอนิจจัง ทุกขังอนัตตา ไม่อาจบังคับบัญชาให้เป็นไปตามที่ตนต้องการได้ ทำให้จิตใจผู้ฟังเกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด จนทำให้จิตของตนพ้นจากการยึดมั่นคืออุปาทานลงได้

7. ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์แนวทางดนตรีในพระไตรปิฎก โดยมุ่งเน้นทำการศึกษาแนวทางดนตรีที่เป็นเครื่องมือสื่อสารที่ช่วยให้บุคคลมีจิตใจผลิตเพลินกับคีตะและวาทีตะทำให้เกิดมีคุณธรรมเมตตาเป็นหลักธรรมสำคัญในการจัดการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ลงได้ ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่าหากทำการศึกษาในแง่มุมที่ปรากฏจากสภาวะแวดล้อมภายนอกเป็นหลัก และ

ใช้สติสัมปชัญญะ ที่มีกัลยาณมิตรมาช่วยเติมเต็มในส่วนของคุณชีวิตความสมบูรณ์มากขึ้นจะสามารถแก้ปัญหาชีวิตในระดับเบื้องต้นได้

บรรณานุกรม

- จำนง ทองประเสริฐ. **บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร: อรุณการพิมพ์, 2540.
- ธนิต อยู่โพธิ์. **ดนตรีในพระธรรมวินัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2498.
- นงเยาว์ ชาญณรงค์. **วัฒนธรรมและศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รามคำแหง, 2542.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิกจำกัด, 2552.
- พูนพิศ อมาตยกุล. **ดนตรีวิจักขณ์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สยามสมัย, 2529.
- พงศ์ศิลป์ อรุณรัตน์. **ปฐมบทดนตรีไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2550.
- พิชัย ปริชาญานุสรณ์. **ดนตรีปริทรรศน์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, 2545.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ. **พุทธประวัติ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2480.
- สุรพล สุวรรณ. **ดนตรีไทยในวัฒนธรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แอคทีฟ พรินท์, 2551.
- อุดม อรุณรัตน์. **ดุริยางค์ดนตรีจากพระพุทธศาสนา**. นครปฐม: ศิลปากร, 2498.

